

DE TOREN VAN BABEL

***DE VERVREEMDING VAN DE MENS
VAN GOD EN VAN ZICHZELF IN DE
WESTERSE CULTUUR***

DE TOREN VAN BABEL

***DE VERVREEMDING VAN DE MENS
VAN GOD EN VAN ZICHZELF IN DE
WESTERSE CULTUUR***

DR. PETER VELDHUIZEN

Uitgeverij Heijink, Hardenberg

Schrijver: Dr. Peter Veldhuizen (1946), emeritus predikant van de
Nederlands Gereformeerde Kerk te Leerdam

Coverontwerp: Ida Veurink

Foto gemaakt door Jan van Frankenhuyzen, Schoonrewoerd

ISBN: 9789462546547

Uitgeverij Heijink, Hardenberg

© 2018 Dr. Peter Veldhuizen

VOORWOORD

De aanleiding tot deze studie was een preek over de toren van Babel (Gen. 11,1-9), waarnaar, na afloop van de dienst, werd gevraagd of wij deze niet konden uitwerken, zodat er meer over kon worden nagedacht. Graag voldeden wij aan dit verzoek en al snel bleek met de breedte van het onderwerp ook het gevaar te veel over hoop te halen, want het betreft hier onze westerse cultuur.

Er was meer dan één reden om op deze vraag in te gaan. Daar wij in de positie als emeritus-predikant pastoraal werk mogen verrichten in een hele kleine Nederlands Gereformeerde kerkelijke gemeenschap en zo nu en dan in een alleraardigst kerkje in Sleeuwijk, in Noord-Brabant, diensten mogen leiden, komen wij van tijd tot tijd als kerkenraad bijeen om ons een avond te bezinnen op een specifiek en actueel onderwerp. Zo besloten wij de preek om te vormen tot een boek en dit als kerkenraad met elkaar te behandelen. Uit ervaring weten wij inmiddels, dat de stof niet saai is en heel goed werkt, temeer daar wij in ons midden ook een arts aantreffen, enkele leden die werken met patiënten in de verzorging en iemand die bij het onderwijs zit. Opvallend was, dat iemand sprak niet aangesproken te worden door schilderkunst, maar dit ineens veranderde toen wij op de schilderijen ingingen. Deze zijn in boeken over Breugel en Rembrandt en in boeken over de kunst en op internet te vinden.

In dit onderwerp komt zoveel ter sprake, omdat het onze cultuur, dat is ons directe leven raakt, zodat het stof genoeg geeft voor gesprek. Het mooie van bijna elke ontmoeting is, dat wij met meer vragen uiteengaan dan toen we aankwamen. Daarbij verfoeien wij de terribles simplificateurs, want daarmee lossen we werkelijk niets op.

Alle citaten in een andere taal dan het Nederlands zijn in onze moedertaal weergegeven.

De schrijver is van oordeel dat er in onze cultuur heel veel aan de hand is, dat er een geruisloze ‘Umwertung aller Werkte’ (term van Nietzsche), een omverwerping van alle waarden, plaatsvindt, zodat het goed is als christen ons bewust te zijn van onze positie.

In 2014 zijn we met dit onderwerp begonnen. Wij kwamen er achter dat de tijd en de verandering zo onvoorstelbaar snel gaat, dat

wij het ‘manuscript’ niet langer onaangeroerd in de la konden laten liggen. Daar het de schrijver vooral gaat om de structuur en de positiebepaling wilde hij ook niet de laatste gegevens over de voortgang in de medische wetenschap en het vraagstuk aangaande de natuur nog aanvullen of aanzetten.

Opnieuw viel ook in deze studie ons het grote belang op van de onder ons, in Holland, bijna vergeten Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832). Alleen al de nauwelijks hoorbare woorden van Wagner: ‘Es werd eind Mensch gemacht’, ‘er wordt een mens gemaakt’ uit *Faust* II doen ons huiveren. Hoofdstuk 3 over Goethe en Wagners creatie van Homunculus zal voor menigeen soms saai en wijd lopend zijn, maar het hoofdstuk hoort er werkelijk bij. Met dit angstaanjagende probleem van het creëren van een mens, met dit immense vraagstuk, zitten wij momenteel.

Daar in de regel het voorwoord het laatste is wat aan de tekst wordt toegevoegd, viel het ons achteraf op dat een studie als deze het leven van zeer velen, ja, van allen raakt. Onze opstelling met het oog op de natuur en de vervaardiging van nucleaire wapens gaan ook de mens waar ook maar in de wereld aan. Zoals de tijd waarin wij leven iets met ons doet, wij veranderen in de tijd; het is te zien, zo geldt dit ook van onze westerse cultuur, waarin wij ons bevinden. De interesse bij velen voor een dergelijke studie viel ons dan ook tijdens het werk eraan steeds weer op. Is het daarom niet goed om in onze cultuur op te komen voor de betekenis van ‘Jeruzalem’, de geestelijke springader van leven, nu steeds meer de aandacht bijna enkel en alleen uitgaat naar ‘Athene’, de stad van kunst en wetenschap? Voor het uit balans raken van een oude cultuur als de onze, dient volgens ons te worden opgekomen.

Graag wil ik mijn grote en welgemeende dank kenbaar maken aan mijn christelijke gereformeerde collega, drs. Jaco van Walsem, die gelukkig slechts een paar huizen verder woont. Hij heeft alles doorgenomen, van opmerkingen, aantekeningen en vragen voorzien. Daarna genoten wij beiden van de boeiende gesprekken. ‘Jaco, dank voor dit alles, want dit geeft rust’.

Ook betreft mijn dank dr. Dirk Jan Bakker, oud-medisch directeur van het AMC, die in een vroeg stadium van dit boek mij bijpraatte

en wat op de hoogte bracht van de stand van zaken in de medische ethiek.

Altijd wordt van wetenschappelijk zijde gevraagd: waar haalt hij of zij het vandaan? Nu, dat geeft de onderbouwing in de voetnoten aan om alles staande houden.

Mij blijft nog de wens over door de bekende Latijnse woorden te herhalen: *Lectori salutem*, de lezer heil.

Peter Veldhuizen, Leerdam

TOREN VAN BABEL

Wat poogdy, Babylon, te metselen een toren
Soo hoog' als Godes huys! T'is arrebeyt verloren.
Men climt int hemelrijck niet door vermetelheyt,
Maer ootmoet is den pat die ons daer henen leydt.¹

Jacobus Revius (1586-1658)

HET ENE GODSBEWIJS

Nous ne connaissons Dieu que par Jésus-Christ. Sans ce Mediateur, est ôtée toute communication avec Dieu; par Jésus-Christ nous connaissons Dieu. Tous ceux qui ont prétendu connaître Dieu et le prouver sans Jésus-Christ n'avaient que des preuve impuissantes. Mais pour prouver Jésus-Chrrist, nous avons les prophéties, qui sont des preuves solides et palpables. Et ces prophéties étant accomplies, et prouvées veritables par l'évenement, marquent la certitude de ces vérités, et partant, la preuve de la divinité de Jésus-Christ. En lui et par lui, nous connaissons donc Dieu.²

Non seulement nous ne connaissons Dieu par Jésus-Christ, mais nous ne nous connaissons nous-mêmes que par Jésus-Christ.³

Blaise Pascal (1623-1662)

Wij kennen God alleen door Jezus Christus. Zonder deze Middelaar wordt ons alle contact met God ontnomen; door Jezus Christus kennen wij God. Allen die beweerden God te kennen en Hem te kunnen bewijzen zonder Jezus Christus, hadden slechts krachteloze bewijzen. Maar om Jezus Christus te bewijzen, hebben wij de profetieën en dat zijn harde en tastbare bewijzen. En daar deze profetieën vervuld zijn, en door hun uitkomst waarachtig bevonden,

---

¹ Jacobus Revius, *Over-Ysselsche Sangen en Dichten. Het epos der Godsgeschiedenis*, Uitgeg. door W.A.P. Smit, Amsterdam 1930, p. 35,

² *Pensées et Opuscules*, publiés par M.Léon Brunschvicg, Section VII,547.

³ *Pensées* VIII,548.

bevestigen zij de zekerheid van deze waarheden, en bijgevolg, het bewijs van de Godheid van Jezus Christus. In hem en door hem kennen wij dus God.

Niet alleen kennen wij God enkel door Jezus Christus, maar wij kennen ook onszelf slechts door Jezus Christus.

INHOUD

VOORWOORD

Vertaling NBG-1951 en de Septuaginta: p. 15

1 - DE KUNSTGESCHIEDENIS SPREEKT HAAR EIGEN TAAL

De toren van Babel van 'boeren' Breugel: p. 17

Maniërisme: p. 18

Het eigen en diepe van Beugel: p. 21

Vergetelheid en nieuwe kijk: p. 23

De grootheid van de mens der renaissance: p. 24

De toren van Babel van Breugel: p. 27

De val van Icarus van Breugel: p. 29

De val van Daedalus van Ovidius: p. 31

Hoogmoed hier, hoogmoed daar; hoogmoed overal: p. 32

Aeschylus' tragedie *Prometheus gebonden*: p. 33

Wij blikken terug: p. 37

De Wirkungsgeschichte van Prometheus: p. 40

2 - EEN THEOLOGISCHE BENADERING VAN GENESIS 11,1-9

Inleiding: p. 44

Heilsgeschiedenis of onheilsgeschiedenis?: p. 44

Niet de oertaal maar de hoogmoed: p. 57

'Een van taal en een van spraak': p. 58

Het land Sinear: p. 60

De kunstvaardigheid: p. 62

Michelangelo gaat voorbij aan *De toren van Babel*: p. 65

De los van God staande hoogmoedige en technische mens: p. 67
Nietzsches onvergetelijke 'Der tolle Mensch': p. 69
'Laten wij ons een naam maken': p. 75
Een in kracht toenemend drievoudig snoer: p. 77
Aristoteles en het hoogtij der middeleeuwen: p. 82
Het deïsme en empirisme: p. 84
Het revolutionaire jaar 1543: p. 87
Sociale gerechtigheid en de Bijbel: p. 91

3 - GOETHE EN ZIJN BOODSCHAP VOOR ONZE TIJD

De vergeten wijze van Weimar, Johann Wolfgang von
Goethe: p. 95
Twee citaten uit Goethes drama *Torquato Tasso*: p. 96
Goethes visionaire visie op Wagners Homunkulus' creatie: p. 98
De klassieke Walpurgisnacht: p. 109

4 - THEOLOGIE HOORT THUIS AAN DE UNIVERSITEIT

Vershil tussen theologie en natuurwetenschap: p. 118
De positie van de theologie: p. 132
De almachtige, heilige en eeuwige God en de tijdelijke
mens: p. 133
De Klassieken en de Modernen: p. 136
Van 'Fortgang' naar 'Fortschritt' is meer dan een schrede: p. 136
Het Griekse woord technè: p. 137

5 - REVOLUTIES IN HET DENKEN EN HET DREIGENDE GEVAAR

Inleiding: p. 139
Revoluties in het denken: p. 140

Kants 'Copernicaanse omwenteling': p. 141
Begin en einde van de wereld een mysterie: p. 152
Het grote gevaar van de bijna almachtige spiraal: p. 162
De invloed van de media op de moderne mens: p. 173
Specialisatie is absoluut nodig, maar wie overziet het geheel?: p. 177

6 - VOORTGANG DER TECHNIEK ALS PROBLEEM DER MENSHEID

Verkeerd gebruik van cultuur tast natuur aan: p. 180
Een oud en blijvend vraagstuk: p. 182
Guardini wijst op Goethes visie op de vooruitgang: p. 187
Techniek een groot probleem voor de ouder wordende
Heidegger: p. 190
Hubris of hybrisis, centraal begrip in de Griekse godsdienst: p. 202
De Bijbel veroordeelt hoogmoed en waarschuwt ertegen: p. 203
Hoogmoed de onuitroeibare oerzonde: p. 209

7 - GODS ANTWOORD OP DE TOREN VAN BABEL

Gods eerste antwoord en zijn definitieve reactie: p. 211
Abraham de geroepen eenling (Jes. 51,2): p. 212
In Abrahams roeping ging het om de wereld: p. 216
De Engel des HEREN verschijnt aan Mozes: p. 221
De 'eikoon' van de onzichtbare God (Coll. 1,15): p. 227

8 - GOD IS JHWH EN DAT BLIJKT MANIFEST UIT IMMANUEL

De kennis van het Hebreeuws: p. 229
Vertaling van Buber-Rosenzweig: p. 230
God openbaart Zich aan Mozes als de Engel des HEREN: p. 230

De God van de aartsvaders is dezelfde als die aan Mozes
verscheen: p. 235
God in Jezus Christus het enige uitgangspunt in de
theologie: p. 238
Een christelijk a-priorisch uitgangspunt: p. 241
Jezus' optreden geen verzinsel: p. 243
Het volgen van Jezus en het skandalon: p. 249
Het koninkrijk Gods rustpunt voor hoofd en hart: p. 251
Zullen we de barmhartigheid kwijtraken?: p. 255
Vooruitgang der techniek is nog geen wezenlijke
voortgang: p. 257
Jezus en de zelfverloochening: p. 257

9 - BLAISE PASCAL, APOLOGEET VAN HET CHRISTELIJK GELOOF

De diepgelovige en geniale Pascal: p. 263
God kennen in het aangezicht van Jezus Christus: p. 269
Het begin van de christelijke theologie: p. 277
Amerika en het oude Europa: p. 279
Pascal en de humilitas, de ootmoed: p. 280

10 - DE BEZORGDHEID VAN EEN ASTRONAUT VOOR MOEDER AARDE

Het gelijk en ongelijk van Wubbo Ockels: p. 283
De honderdguldenprent van Rembrandt: p. 285
De dieptedimensie in het leven: p. 287
Het werkelijke begin is Jezus Christus: p. 289
De eerste werkelijke dogmatiek is van Johannes
Damascenus: p. 290
Gods verschijning in Jezus Christus in retroperspectief en
perspectief: p. 292
Een Middelaar Gods en der mensen: p. 296
Socrates, de heiden en Jezus, de jood: p. 301

REGISTER VAN NAMEN OOK UIT DE
WERELDLITERATUUR EN MYTHOLOGIE
BEHALVE UIT DE BIJBEL

DE TORENBOW VAN BABEL

- 1) *De gehele aarde nu was één van taal en één van spraak. 2) Toen zij oostwaarts trokken, vonden zij een vlakte in het land Sinear, waar zij zich vestigden. 3) En zij zeiden tot elkander: Welaan, laten wij tichelen maken en die goed bakken. En de tichel diende hun tot steen en het asfalt diende hun tot leem. 4) Ook zeiden zij: Welaan, laten wij ons een stad bouwen met een toren, waarvan de top tot de hemel reikt, en laten wij ons een naam maken, opdat wij niet over de gehele aarde verstrooid worden. 5) Toen daalde de HERE neder om de stad en de toren, die de mensenkinderen bouwden, te bezien, 6) en de HERE zei: Zie, het is één volk en zij allen hebben één taal. Dit is het begin van hun streven; nu zal niets van wat zij denken te doen onuitvoerbaar zijn. 7) Welaan, laat Ons nederdalen en daar hun taal verwarren, zodat zij elkanders taal niet verstaan. 8) Zo verstrooide de HERE hen vandaar over de gehele aarde, en zij staakten den bouw van de stad. 9) Daarom noemt men haar Babel, omdat de HERE daar de taal der gehele aarde verward heeft en de HERE hen vandaar over de gehele aarde verstrooid heeft. (Genesis 11: 1 - 9 in de NBG-vertaling uit 1951)*⁴

---

⁴ De NBG-vertaling uit 1951, heeft uit eerbied voor de Statenvertaling weinig gebruik gemaakt van synoniemen om de tekst zoveel mogelijk overeen te laten komen, in dit grote goed overtreft zij de 'Herziene Statenvertaling'. Ook het aangehouden gebruik van 'Gij' voor de Almachtige is juist, want wij Nederlanders drukken daarmee bewust of onbewust het oneindig kwalitatief onderscheid uit tussen de HERE en ons, juist omdat het gebruik van 'gij' in het intermenselijke contact is weggevallen. Ook de vertaling van 1951 voldoet aan de 2^e maxime van wat Goethe eens opmerkte over vertalen: 'Er zijn twee vertalingsmaximen: de eerste verlangt, dat de schrijver van een vreemde natie naar ons wordt overgebracht, zodanig, dat wij hem als een van de onzen kunnen aanzien; de andere daarentegen stelt aan ons de eis, dat wij ons naar de vreemde taal begeven en ons in zijn toestanden, zijn wijze van taalgebruik, zijn eigenaardigheden zullen vinden'. Citaat 'Johann Wolfgang von Goethe, *Drei Stücke von Uebersetzen*', in: *Das Problem des Uebersetzens*, Darmstadt 1963, S. 35.

DE TORENBOW VAN BABEL

1) *De gehele aarde was één van lip en één van taal zonder uitzondering. 2) En het geschiedde dat zij in beweging kwamen vanuit het oosten, zij een vlakte vonden in het land Sinear en zich daar vestigden. 3) En de mens sprak tot zijn medemens: Komt, laten wij tichelstenen tot bakstenen verwerken en laten wij deze bakken. En het geschiedde dat de tichelstenen hun tot steen werden en het asfalt hun tot leem was. 4) En zij zeiden: komt, laten wij voor ons een stad en een toren bouwen, waarvan de top zal zijn tot aan de hemel, en laten wij voor ons een naam maken in plaats van te worden verstrooid over het gehele oppervlak der aarde. 5) En de HERE daalde neder om te de stad en de toren te bezien, dien de kinderen der mensen gebouwd hadden. 6) En de HERE sprak: zie, het is één volk en zij allen hebben één taal, en dit is het begin van hun doen, en nu zal niets hun verhinderen van al, wat zij verlangen te maken. 7) Komt en laten wij afdalen en daar hun taal verwarren, opdat niet elk zal horen de taal van de naaste. 8) En de HERE verstrooide hen vandaar over het oppervlak van de gehele aarde, en zij hielden op met het bouwen van de stad en de toren, 9) daarom noemt men de naam van de stad Verwarring, omdat daar de HERE de spraak verward heeft van de gehele aarde, en vandaar verstrooide de HERE God hen over het oppervlak der aarde.*

(Genesis 11: 1 – 9, eigen vertaling van de Septuaginta)⁵

---

⁵ Zowel Origenes als Augustinus hielden de Septuaginta voor geïnspireerd. Paulus citeert bijna voortdurend de Septuaginta.

I - DE KUNSTGESCHIEDENIS SPREEKT HAAR EIGEN TAAL

De toren van Babel van 'boeren' Breugel

Breugel de oude of 'boeren' Breugel (ong. 1525-1569) is geraakt door het verhaal van de bouw van de toren van Babel, want bij herhaling viel hij met schilderen erop terug. Maar waarom wordt Breugel de oude met 'de boer' verbonden? Moeten wij hem wel ernstig nemen? Is het geen oppervlakkige schilder die enkel maar wat vrolijke tafereeltjes schilderde? Wij menen dat de tekening van Breugel, die Carel van Mander geeft in zijn beroemde *Schilder-Boeck* (1604) onjuist is: 'De Natuer heeft wonder wel haren Man ghevonden en ghetroffen, om weder van hem heerlijk ghetroffen te worden, doe sy in Brabant in een onbekent Dorp onder den Boeren, om Boeren met den Pinceel nae te bootsen, heeft uyt gaen pieken, en tot de Schilderconst verwecken, onsen gheduerighen Nederlandtschen roem, den seer gheestigen en bootsighen Pieter Brueghel...' Geen wonder dat het etiket van 'grapjas', 'olijker' en 'boer' veel te lang aan de schilder bleef gehecht.⁶ Niet kan ontkend worden dat de boer ongemerkt veracht is in onze cultuur.

Gelukkig is de dichter Weremeus Buning (1891-1958) de boer te hulp gekomen in zijn gedicht 'Ballade van de boer', wat wij lezen op de lagere school, en waarvan het refrein is: 'En de boer hij ploegde voort', of om de tegenstelling aan te geven onder wat zoal plaatsvond aan wereldschokkende gebeurtenissen: 'Maar de boer hij ploegde voort'. Nee, melk⁷ komt van de koe; en in deze vertechniseerde wereld moeten de kinderen uit de grote stad, maar kinderen op het platteland zien ook niet veel koeien meer, niet

---

⁶ F. Grossmann, *De schilderijen van Bruegel*, zie voor de vele medewerkers het voorwoord, Utrecht 1956, p. 28.

⁷ De uitdrukking 'vloeiende van melk en honig' geeft de paradijselijke toestand weer. Het zuiverste eetbare product moet honig zijn, en melk geeft onder meer de koe, die daarvoor niet hoeft te worden geslacht. Van beide producten moet geleefd kunnen worden, zonder dat er enige schade wordt toegebracht aan de schepping. Het dierenleed is groot en neemt gaandeweg toe!

denken, dat wij de melk te danken hebben aan de zuivelfabriek. Hoor het begin en het einde van het gedicht:

Er stonden drie kruisen op Golgotha,
Maar de boer hij ploegde voort.
Magdalena, Maria, Veronica,
Maar de boer hij ploegde voort,
En toen zijn akker ten einde was,
Toen keerde de boer de ploeg
En hij knielde naast zijn ploeg in het gras,
En de boer, hij werd verhoord

Een stem sprak tot aarde, hemel en zee
En de boer heeft haar gehoord:
- 'Ter wille van den boer die ploegt,
Besta de wereld voort'.

Breugel is een veel ernstiger schilder dan in de regel wordt gedacht. Niemand op zijn schilderijen weet een lach op zijn gezicht te krijgen. Zelfs bij kinderen is het alles ernst, wat de klok slaat. Moeten wij Breugel voor diepzinnig verklaren? In elk geval was hij heel goed op de hoogte van de cultuur der renaissance,⁸ ook kende hij goed Grieks en Latijn. Een vriend van hem was 'onze' Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590), prozaïst, dichter, graveur en moralistisch-spiritualistisch theoloog, maar bovenal polemist.

Maniërisme

Breugel wordt ingeschreven als lid van het Lucasgilde,⁹ toen het maniërisme in opkomst was. Dit is de stijlperiode, die valt tussen de hoog-renaissance en de barok. Omstreeks 1520 had de renaissance

---

⁸ Het woord renaissance betekent wedergeboorte en ziet daarin op de Grieks-Romeinse cultuur. Vervolgens wordt er ook al gesproken van de renaissance in de twaalfde eeuw of met een titel van Frits van der Meer, *Keerpunt der middeleeuwen. Tussen Cluny en Sens*.

⁹ In de zesde eeuw komt de legende op, dat Lucas ook kunstschilder zou zijn geweest. Hij wordt ook nogal eens afgebeeld, terwijl hij Maria en Jezus schildert. Wij treffen Lucas zo aan bij Jan van Eyck, Hans Memlinck en Rogier van der Weyden.

het toppunt van volmaakt bereikt. Bij ‘toppunt’ denken we hier meteen aan Rafaël Santi, of zoals Vasari, de Florentijnse criticus, hem noemt, in zijn beroemde werk *De levens der kunstenaars*, Rafaël van Urbino, zijn geboortestad. Hij werd maar 37 jaar. Op goede vrijdag 1483, het jaar waarin ook Luther ter wereld kwam, werd hij geboren en op goede vrijdag 1520 overleed hij. Op Rafaëls grafscript, in het pantheon in Rome: ‘het meest volmaakte dat ons rest van de Romeinse architectuur’, aldus de Franse schrijver Stendhal, waar Rafaël begraven wilde worden, lezen wij de woorden van de dichter Pietro Bembo: ‘Dit is de Rafaël bij wiens leven de natuur zelf vreesde te worden overtroffen en bij wiens dood zij vreesde met hem te sterven’.¹⁰ Goethe was zo onder de indruk van Rafaël, dat hij aan het eind van zijn leven bekende, dat bij deze schilder ‘denken en doen volkomen gelijk waren; enkele voortreffelijke nakomelingen hebben hem benaderd, maar niemand heeft hem bereikt’.¹¹ Beroemd is de uitspraak van G.E. Lessing: ‘Raphael war ein grosser Maler geworden, selbst wenn er ohne Hände auf der Welt gekommen wäre’.¹² Ten tijde van de reformatie valt benoorden de Alpen niet direct te spreken van de bloei der schilderkunst. Na Dürers dood is de schilderkunst in Duitsland snel achteruitgegaan. Erasmus, onze landgenoot, stuurde Hans Holbein, de Jongere (1497-1543) met een aanbevelingsbrief naar Engeland in de hoop dat hij daar meer dankbaarheid zou oogsten. Daarin maakte hij zijn zorg kenbaar met de woorden: ‘De kunst hier bevriest.’ Zodra Holbein de Duitssprekende landen had verlaten, begon de schilderkunst daar sterk in verval te raken. Hij nam zijn intrek in het huis van Thomas More in Chelsea, nabij Londen.¹³ Holbein begaf zich in de kringen van hooggeplaatsten, kunstenaars, geleerden en uitgevers, zoals dit al het geval was geweest in Bazel. Als portretschilder ging hij nogal vrij en naturalistisch te werk. Hij heeft zowel Erasmus, Thomas More als ook Hendrik VIII vereeuwigd en fascinerend blijft zijn portret *De gezanten* waarop aan de voeten van de beide heren zich een geheel zwevend langgerekt voorwerp

---

¹⁰ Giorgio Vasari, *De levens van de kunstenaars*, deel II, 2^e dr., 1996, p. 64.

¹¹ *Gespräche mit Goethe*, 6.12.1829.

¹² *Emilia Galotti*, I,4.

¹³ Vgl. H.W. Janson, *Wereldgeschiedenis van de kunst*, oorspronkelijke titel: *History of Art* (1962) 5^e geheel herziene en uitgebreide dr., 1990, p. 491.

bevindt, men zegt dat, wanneer het van onderen wordt beschouwd, het een schedel voorstelt. Toen Holbein het leven liet, was het in Engeland met de schilderkunst van het hetzelfde laken een pak als in Duitsland. Enkel de portretschilderkunst kon zich nog op de been houden.¹⁴

Toch was er 'één protestants land benoorden de Alpen waar de kunst de crisis van de reformatie ten volle doorstond en wel in de Nederlanden'.¹⁵ Al vanaf het begin van het werk van Jan van Eyck werden de Nederlandse schilders gezien als volmaakte nabootsers van de natuur. Waren de Italianen meesters in de ongeëvenaarde weergave van het menselijke lichaam, maar zodra het ging om het afbeelden van een bloem; een boom; een landschap of tafereel uit het volle mensenleven bezaaid met alle mogelijk mannen, vrouwen en kinderen dan spanden de Vlamingen de kroon. De kunsthistoricus Ernst Gombrich (1909-2001) schrijft: 'De grootste meester van dit 'genre' in de zestiende eeuw was Pieter Bruegel de Oude.'¹⁶ Daarbij interesseerde hij zich vooral voor tonelen of toneeltjes uit het boerenleven. Maar dat wil nog niet zeggen dat hij zelf ook één van hen was, want als dat zo zou zijn geweest, had hij ze onmogelijk zo kunnen schilderen. De mens in zijn element, in zijn directe levende omgeving, in allerlei situaties, dat wist Breugel vast te leggen en vandaar dat zijn kunst zo direct en levend is. Geen wonder dat in de Nederlanden de twijfel bovenkwam aan de waarde van de Italiaanse renaissance. Daarin staat immers de mens te veel centraal en minder zijn omgeving, waarin hij leeft, lijdt en zich tracht te verheugen. De stijl van het maniërisme, zoals Breugel deze weergeeft, is wel genoemd 'de stijl van de verborgen scherpzinnigheid', dat impliceert dat er soms meer op te zien is en uit af te lezen valt dan op het eerste gezicht blijkt. Breugel creëert een totaal andere wereld dan die der renaissance, bezuiden de Alpen. Als hij wordt geboren, heeft de breuk met Rome al plaatsgevonden. Hij kwam ter wereld op de grens van het huidige Nederland en België, waar het protestantisme in die tijd vaste voet onder de voeten kreeg. Rond het uitbreken van de tachtigjarige oorlog moet hij zijn gestorven. Breugel ziet in

---

¹⁴ Ook het meervoud van been is been.

¹⁵ E.H. Gombrich, *Eeuwige schoonheid*, oorspr. titel *The Story of Art*, 8^e dr., Wageningen 1975, p. 265-273. Citaat 280.

¹⁶ A.w., p. 280.

tegenstelling tot de opvatting der renaissance de mens niet in zijn grootheid, maar in zijn kleinheid. Zijn mensen zijn niet mooi, maar dikwijls lompe figuren en vaak boeren, getekend door het leven en soms vervallen aan dronkenschap. De mens is ondergeschikt aan de voortgang der seizoenen en is dwaas in alle seizoenen, ja, gedurende zijn hele leven. Doordat hij het leven geheel gevarieerd schilderde, is Breugel gaan behoren tot de grote schilders. Hij geeft op onnavolgbare wijze de tijd goed weer, waarin zijn omgeving verkeerde. Breugel schildert maar niet iets of iemand, maar tracht in het uiterlijk van de man, de vrouw of het kind het innerlijk te laten opleven.

Het eigene en diepe van Breugel

Omstreeks 1560 verandert hij zijn naam van Brueghel in Breugel, zodat zijn naam nogal eens heel verschillend geschreven wordt. Hij vertrekt dan voor een studiereis naar Rome. In nog geen tien jaar tijd heeft hij zich een wereldnaam verworven. Het is hem om de mens te doen in zijn leefwereld; en op dat laatste komt het bij hem aan. Wat zal hem dan weerhouden om hen uit te beelden en neer te zetten die zo puur leven als boeren en die hij direct aantreft in zijn omgeving? Lag eerst Erasmus hem na aan het hart en is het later Luther geworden? Wij weten het niet, bij Dürer (1471-1528) hebben wij in dezen meer zekerheid. In elk geval is er bij Luther een opvallend theologisch aspect, want hij richt de aandacht op God, die Zich verbergt wat ook duidelijk blijkt uit Christus' gezindheid, zoals we dat aantreffen in Paulus' brief aan de gemeente te Philippi, in Griekenland: 'Laat die gezindheid bij u zijn, welke ook in Christus Jezus was, die, in de gestalte Gods zijnde, het Gode gelijk zijn niet als een roof heeft geacht, maar Zichzelf ontledigd heeft, en de gestalte van een dienstknecht heeft aangenomen, en de mensen gelijk geworden is. En in Zijn uiterlijk als een mens bevonden, heeft Hij Zich vernederd en is gehoorzaam geworden tot de dood, ja, tot de dood des kruises.' (Phil. 2,5-8). Zelf zegt Jezus: 'Gelijk de Zoon des mensen niet gekomen is om Zich te laten dienen, maar om de dienen en zijn leven te geven als losprijs voor velen' (Matth. 20,28). Het kan heel goed mogelijk zijn dat Breugel het werk van Jeroen Bosch (ca.1450-1516) heeft gekend, maar daarin gaat hij bij lange niet zo ver in onverklaarbaarheid. Wij gaan in elk geval niet zover, dat

Jeroen Bosch ‘een diepe indruk op hem zou hebben gemaakt’ en dat hij ‘in vele opzichten even mysterieus zou zijn als de oude meester’, zoals de kunsthistoricus Janson stelt. Maar even daarna lezen wij bij H.W. Janson, dat ‘het dagelijkse leven van eenvoudige mensen uit een gecompliceerde filosofie schijnt te zijn voortgekomen. Breugel was zeer ontwikkeld, bevriend met humanisten, en een beschermeling van het Habsburgse hof’.¹⁷ Ja, met dit gevolg, dat er zoveel van Breugels werk te vinden is in Wenen, omdat keizer Rudolf II van Habsburg daarin zo erg geïnteresseerd was. Heel opvallend is bij Breugel dat het meest indrukwekkende in het alledaagse niet wordt opgemerkt, laat staan serieus genomen. Nergens blijkt dit duidelijker en overtuigender dan uit schilderijen als *De kruisdraging van Jezus*; *De roeping van Paulus*; *De dood van koning Saul* en *De val van Icarus*. Het laatste is te zien in Musées royaux des Beaux-arts, in Brussel. Alleen de benen van Icarus zijn nog op te merken en als je goed kijkt, fladderen er nog wat vleugels rond, maar de plons wordt door niemand waargenomen noch door het grote zeilschip, dat de reis schijnbaar ongestoord voortzet met bolle zeilen, noch door de visser, noch door de schaapherder, noch door de ploeger, die als boer voortploegt. Maar waarom is deze boer zo voortreffelijk gekleed? Wie geeft het juiste antwoord? Is het soms toch waar wat Nietzsche schreef: ‘Alles, was tief ist, liebt die Maske’?¹⁸ In elk geval de zeggingskracht van *De val van Icarus* houdt ons in de greep en blijft boeien. Zelfs *De kruisdraging* vindt plaats in het alledaagse leven in Vlaanderen en wie heeft er erg in wat daar voor ontzaglijks plaatsvindt? Er moeten op dit schilderij vijfhonderd mensen te tellen zijn,¹⁹ ze maakten dit allen mee, maar wie beseftte wat er zich werkelijk afspeelde? Wel degelijk kon naar waarheid tegen hen gezegd worden: ‘Von hier und heute geht eine neue Epoche der Weltgeschichte aus, und ihr könnt sagen, Ihr seid dabei gewesen’, zoals Goethe eens sprak.²⁰ Maar de mens beseft niet

---

¹⁷ Zo Janson, a.w., 493.

¹⁸ *Jenseits von Gut und Böse*, 2^e hoofdstuk, paragraaf 40. ‘Al wat diep is draagt graag een masker’.

¹⁹ Timothy Foote, *De wereld van Breugel ong. 1525-1569*, in de serie Time-Lfie bibliotheek der kunsten, adviseur H.W. Janson, Nederlandse vertaling 1971, p. 109.

²⁰ In 1820-22 schreef Goethe zijn *Kampagne in Frankreich 1792*. Toen men Goethe vroeg wat hij van de enorme vorderingen van Napoleon vond,

wat daar plaatsvond, toen Jezus van Nazareth, de Zone Gods, gekruisigd werd. Is het te ver gezocht als iemand ons erop wijst, dat op het schilderij *Boerenkermis* door twee halmen op de voorgrond een kruis wordt gevormd, dat door de meest opvallende persoon, vooraan, op het schilderij vertrapt wordt? En valt dit de man kwalijk te nemen? De beste man merkt het niet, en wie zal het hem verwijten? Als wij eenmaal door deze schilder gegrepen zijn, laat hij ons niet gemakkelijk meer los. De kennelijke, maar ‘verborgen’ zin, plaatst de beschouwer voor een paradox; en een paradox geeft altijd te denken.

Vergetelheid en nieuwe kijk

In de loop van de tijd is Breugel in de vergetelheid geraakt en wij sluiten niet uit dat de tijd van de Verlichting, de tijd van de rede, daaraan debet is geweest. Pas aan het einde van de negentiende eeuw komt Breugel opnieuw in de belangstelling. Vooral dankzij de Belgische kunsthistoricus Henry Hymans werd de aandacht erop gevestigd, dat Breugel een groot en oorspronkelijk schilder was. Maar eigenlijk duurt het tot de twintigste eeuw, aler de mens zich weer gaat herkennen in het maniërisme van de zestiende eeuw. Is de mens wel zo groot als gedacht? Geeft de Grote Oorlog om met T.S. Eliot (1888-1965) te spreken ons niet weer *Waste Land*?

Voor deze doorbraak van Breugel zorgde in het bijzonder de grote kenner van de 15e en 16e schilderkunst der Nederlanden Max Jakob Friedländer (1867-1958). Hij schrijft: ‘Bruegel is historisch gezien, één van de groten, en door hem in één adem te noemen met Jan van Eyck of Rembrandt leggen wij de nadruk op de meest wezenlijke kenmerken van de schilderkunst der Nederlanden’.²¹ De wijze waarop Breugel het leven van de mens en de natuur uitbeeldt en de diepte die hij daarin waarneemt, maakt hem tot een groot schilder. Terecht heeft Friedländer erop gewezen ‘hoe ‘tekenachtig’ de schilderijen van Bruegel zijn’ en hoe goed hij erin

---

antwoordde hij: ‘Van hier en heden gaat een nieuw tijdperk over de geschiedenis der wereld en u kunt zeggen, u bent erbij geweest’.

²¹ Citaat enkel op de omslag van F. Grossmann, A.w. Zonder enige verdere verwijzing.

slaagde om in de ruimte de menselijke beweging weer te geven.²² Dit nu juist is een der belangrijkste kenmerken van het maniërisme.

De grootheid van de mens der renaissance

Wij zullen om de schilder te verstaan, zien hoe apart Breugels positie is. Daartoe dienen wij op de achtergrond van zijn tijd in te gaan.

De renaissance had de mens bijgebracht 'De ontdekking van de wereld en van de mens', om met Jacob Burckhardt (1818-1897) te spreken. De mens, zoals eens in de Grieks-romeinse cultuur, ging weer meetellen in het 'christelijk' Europa. Dit was, nadat het evangelie in de loop der tijd over Europa was gegaan, nieuw! Vanzelf bleef het imponerende en magistrale werk de *Divina Commedia* van Dante (1265-1321) niet onopgemerkt en werd terecht als weergaloos beschouwd, maar de tijd van de beleving van die oude wereld lag nog in het verschiet. Dante vormt een mijlpaal tussen de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Hij zal ons blijven aanspreken, omdat hij hen die van betekenis zijn geweest in de Grieks-romeinse wereld, en velen uit het Oude en Nieuwe Testament en uit de christelijke wereld daarin tot leven weet te wekken en in slechts enkele woorden onvergetelijk weet te duiden. Hoe hij de verschillende figuren vanuit vele eeuwen laat optreden en magistraal weet te schetsen, is ongeëvenaard. Ruim een generatie na Dante verschijnt Petrarca (1304-1374), in hem ontmoeten wij 'één van de eerste volledig moderne mensen'.²³ Beroemd, sprekend en tekenend is de beklimming van de Mont Ventoux door Petrarca samen met zijn jongere boer. Een oude herder, die vijftig jaar geleden hetzelfde wilde *ondernemen*, wijst hem op het grote gevaar en tracht hem te bewegen zijn *voornemen* te staken, maar Petrarca laat zich niet gezeggen. Met heel veel moeite bereiken ze de top. Diep geraakt door het uitzicht en zelfs adembenemend ontroerd door de schoonheid van het weidse landschap, gaat de herinnering van heel zijn leven in enkele flitsen aan hem voorbij. Bijzondere momenten daaruit grijpen hem aan. Vol heimwee wendt hij even daarna zijn blik in de richting van Italië. Hij voelt zich, als eens Dante,

---

²² *Kunst en kennerschap*, oorspr. titel: *Von Kunst und Kennerschaft* (1946), Leiden z.j., p. 61.

²³ J. Burckhardt, a.a.O., in IV, 'Ontdekking van de schoonheid van het landschap'

banneling! Dan slaat hij een boekje op, dat hem in die tijd steeds vergezelde en ‘vindt de plaats’: ‘En zo gaan de mensen heen en bewonderen hoge bergen en wijde zeeën en machtig ruisende stromen en de oceaan en de loop der sterren, en zij raken daardoor buiten zichzelf’. Dan stopt hij met voorlezen. Het blijkt te zijn uit het tiende boek van de *Confessiones* van Augustinus. Is het vreemd dat zijn broer niet begrijpt, waarom hij daar afbreekt? Allereerst dient opgemerkt te worden, dat, aangezien hij plotseling overweldigd werd door essentiële momenten uit zijn leven, hij heel goed wist dat Augustinus daar handelt over het geheugen, en dat hij daarom, volledig op de hoogte, uitgerekend voor deze passage kiest, die wij bewust herlezen: ‘En zo gaan de mensen heen en bewonderen de hoge bergen en de machtige ruisende stromen en de oceaan en de loop der sterren en zij raken daardoor buiten zichzelf en ...’²⁴ Daarna sluit hij het boek en zwijgt. Toch dienen we nog dieper door te dringen in het nieuwe dat de renaissance brengt, want de volledige doorbraak vindt plaats bij Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494).

Pico dient een plaats te krijgen onder de filosofen der Renaissance. Burckhardt noemt diens rede *Over de menselijke waardigheid*: ‘één van de nobelste erfstukken uit deze cultuurperiode’. De inhoud van de oratie *De hominis dignitate* (1493), klein van omvang, is echter nooit uitgesproken. De oratie, waarin de waardigheid van de mens wordt bezongen, is helemaal erop gericht om de mens te doen beseffen welke mogelijkheden hij in zich heeft. Zo lezen we aan het begin: ‘Niets is bewonderenswaardiger dan de mens’. Toch doet dit ons direct denken aan wat we vinden bij de tragediedichter Sophocles (496-406) in diens *Antigonè*: ‘Veel is geweldig, maar niets geweldiger dan de mens’.²⁵ Opvallend bij Pico zijn de twee citaten uit de Psalmen, waar de mens schijnbaar hemelhoog wordt verheven, zodat hij kan wijzen op diens grootheid en verhevenheid. Van de mens geldt: ‘En hebt hem een weinig minder gemaakt dan de engelen’ (Ps. 8,6 SV), zo ook vertaald door Pico. ‘Toch hebt gij hem bijna goddelijk

---

²⁴ *Confessiones*, X, VIII,15: Hij moet bewust hebben gezocht naar deze passage. Vgl. Lucas. 4,17 wat diepte aanbrengt in het geheel.

²⁵ Het koor in de tweede acte begint met: ‘Ungeheuer ist viel. Doch nichts / Ungeheurer, als der Mensch’, zo de vertaling van Hölderlin.

gemaakt' (vertaling NBG-1951). Toch past de schrijver van de *brief aan de Hebreëën* deze woorden toe op Jezus (2,6-8).²⁶ En vervolgens de bekende woorden uit Psalm 82. Pico laat de woorden uit psalm 82,4: 'Gij zijt goden' slaan op de rechters der aarde, dus op mensen. Vele exegeten laten deze woorden slaan op engelen. Zo zou elk land zijn eigen engel hebben, die van Israël zou Michaël zijn. Daniël krijgt te horen: 'Te dien tijde zal Michaël opstaan, de grote vorst, die de zonen van uw volk ter zijde zal staan' (Dan. 12,1).²⁷ Jezus past in *Het evangelie naar Johannes* ook dit woord uit Ps. 82 op zichzelf toe (10,34). Pico is van mening dat het verstand de mens kan brengen boven de engelen, ja, tot Zoon Gods, hij kan één geest worden met God. Het tegenovergestelde kan ook plaats vinden, want misdadigers kunnen veranderen in dieren. De Grieken uit de oudheid acht hij veel hoger in verstand dan zij die beschikken over een Latijnse geest. Daar de mens een volkomen vrije wil heeft, volgens Pico, is hij in staat tot vergoddelijking te komen en eeuwige roem te ontvangen. Jacob Burckhardt vat samen en vertaalt het volgende: 'God heeft aan het einde van de scheppingsdagen de mens geschapen, opdat deze de wetten van het heelal zou erkennen, zijn schoonheid liefhebben, zijn grootheid bewonderen. Hij bond hem aan geen vaste woonplaats, aan geen vaste bezigheid, aan geen dwang, maar Hij gaf hem bewegingsvrijheid en een vrije wil. Midden in de wereld', spreekt de schepper tot Adam: 'heb ik je geplaatst om des te gemakkelijker om je heen te kunnen zien en alles te aanschouwen wat erin is. Ik schiep je als een wezen, noch hemels noch aards, noch louter sterfelijk of onsterfelijk, opdat je vrij jezelf kunt vormen en overwinnen; je kunt tot een dier ontaarden en je kunt jezelf herscheppen tot een goddelijke wezen. De dieren brengen uit de moederschoot alles mee wat ze nodig hebben; de hogere wezens zijn van het begin af of toch spoedig daarna wat zij tot in eeuwigheid zullen blijven. U allen kunt u ontwikkelen, groeien naar eigen vrije wil, je hebt de kiem van een alzijdig leven in je'.²⁸ De geniale Pico,

---

²⁶ Wij gaan ervan uit dat het Nieuwe Testament bepaalt hoe het Oude Testament verstaan dient te worden. Zo is dit ook vanaf het begin geweest in de oude kerk.

²⁷ Met deze gedachte heeft F. de Graaff in zijn *Als goden sterven* (1969) sterk gewerkt.

²⁸ Jacob Burckhardt, a.a.O., slot van 'De ontdekking van de wereld en van de mens'.

die de grote wetenschappers der aarde uitnodigde om met hem te komen discussiëren in Rome, is maar 31 jaar geworden, hij brengt ons bij de ‘grandeur de l’ homme’, maar de niet minder geniale Pascal, die maar 39 is geworden, zal ons leren dat er eerst of ook gesproken dient te worden van de ‘misère de l’homme’, als er ooit volgens Pascal van de ‘grandeur de l’homme’ kan worden gesproken, want dan is de mens niet meer gebleven die hij was.

Één ding zal duidelijk zijn geworden: Breugel accordeert niet met het denken ten zuiden van de Alpen, met de renaissance. Hij leeft in een ander klimaat en dat niet enkel geografisch, maar ook geestelijk. Vergeleken met de schilders der renaissance is hij tegendraads. Friedländer heeft gelijk, Breugel was een groot schilder, en daarom heeft hij ons iets te zeggen.

De toren van Babel van Breugel

Laten wij de ernstige en diepzinnige schilder nader gaan beschouwen in zijn *De toren van Babel*, dat hangt in het Kunsthistorisch museum in Wenen, dat hij één jaar voor zijn dood schiep, in 1563. Timothy Foote schrijft, dat dit Bijbelverhaal (Gen. 11,1-9) ‘over de rampzalige poging van de mens de hemel te bestormen een geliefd symbool van hoogmoed en een zeer gebruikelijk thema in de kunst was’.²⁹ Met het motief van de hoogmoed is de schilder aanhoudend bezig geweest, want wij hebben van hem minstens drie schilderijen met dit onderwerp. Dan hoeft het ons bij nader inzien niet meer te verwonderen, dat de schilder van *De val van Icarus*, omstreeks 1558, zich heel goed bewust was dat daarin hetzelfde motief een rol speelt en dat geldt eveneens voor *De dood van Koning Saul*.³⁰ Ook hier wordt het Bijbelse verhaal uit de tijd gelicht en verplaatst in het Vlaamse land waar het leven van de schilder zich afspeelde. De inhoud van de Bijbel nam een voorname plaats in de schilderkunst in en een belangrijk aspect was de christelijke moraal mee te delen en gevoelens van vroomheid te laten doorstralen. Breugel nam de mens

---

²⁹ T. Foote, A.w., p. 8.

³⁰ Zo treffen wij Nimrod, Niobe, Saul, Arachne en Rehabeam onder hetzelfde motief van de hoogmoed aan bij Dante, in, *Divina Commedia*, Purgatorio, XII,34-48. Hierdoor kan Breugel zijn geïnspireerd. Zie voor Nimrod ook *Inferno*, XXXI,77-81 en *Paradiso*, XXVI,126-128.

waar in zijn kleinheid en in zijn dwaasheid. Het schilderij *De toren van Babel* bruist van leven. Het is goed om er een vergrootglas bij te halen om te zien hoe er gewerkt wordt. Zou de stad niet Antwerpen kunnen zijn geweest? Zag hij soms samenhang tussen de bouw van de stad Babel met haar toren en de bouw van zijn stad aan de Schelde? De stad is rijk geworden door handel, maar zal dit niet uit de hand lopen en zal de stad wel staande kunnen blijven? Bedenkt de mens wel wie hij is? Zie daar links de indrukwekkende verschijning van Nimrod, opvallend door zijn grote en trotse gestalte, die de opdracht zou hebben gegeven tot de bouw van stad en toren (Gen. 10,10). Hij valt meteen op door zijn kleurrijke en grote postuur, die nog wordt versterkt door de nederigheid rondom hem. Zelfs bouwlieden staken hun werk, ontbloten hun hoofd en vallen voor hem voorover in het stof. Nimrod nadert, wie zou niet vrezen? Wij kennen hem als ‘een geweldig jager voor het aangezicht des Heren’. Daarbij zullen wij niet dienen te denken aan de jacht op dieren, maar allereerst aan een jager op mensen. ‘Deze was de eerste machthebber op de aarde; en hij was een geweldig jager voor het aangezicht des HEREN (Gen. 10,9)’. De eerste heerser van wereldhistorische betekenis. De mensheid is van zijn grillen afhankelijk en zeker nu ieder bijeen is voor één doel. Hoe vaak zal zulk een man zich in de geschiedenis vertonen en valt er wel van één van hen goed te spreken, bij nader inzien? Laten wij onze romantische gevoelens voor een Alexander de Grote of Napoleon maar achterwege laten, want het is heel goed mogelijk dat wij nog te weinig in hun leven zijn afgedaald, als we er al te positief over spreken. ‘Voor het aangezicht des HEREN’, wil hier zeggen op aarde. Het leven op aarde gaat niet aan God voorbij. Daarom is het voor ons soms zo moeilijk, dat van Hem van wie geschreven staat: ‘Gij, die te rein van ogen zijt om het kwaad te aanschouwen’ (Hab. 1,13), dat Hij niet ingrijpt en een keer ten goede bewerkt. En leert de geschiedenis ons niet, dat de kleinen altijd weer moeten lijden onder de fouten, dwaasen verkeerdheden der groten? Ligt er in het groot en beroemd willen worden geen dreigend gevaar? Boven de ander uit, is dat geen hoogmoed, waaraan bijna ieder mank gaat, zodra iemand nadert op het terrein waar iemand meent ook mee te kunnen tellen en misschien zelfs wel weet uit te blinken. Op het laatste komt het werkelijk aan, namelijk het ‘eigen terrein’. De schilder Breugel heeft er in zijn kunstzinnige taal, die niet gevormd wordt door letters,

tekens of karakters, voor gezorgd wat hoogmoed de mens een last kan bezorgen, die soms eindigt in de dood.

De val van Icarus van Breugel

Terwijl ik ooit voor het schilderij *De val van Icarus*, in Antwerpen stond, dwaalde ik af en dacht aan wat voorafging aan die plons in het water van die jongen met zijn spartelende benen; het enige wat nog te zien was. Ik dacht eraan hoe hij samen met zijn beroemde vader Daedalus, bouwer van het beroemd geworden labyrint op Kreta, en daarbij ook nog een vermaarde beeldhouwer en uitzonderlijke uitvinder, vertoefde op het grootste eiland in de Middellandse Zee, Kreta. Zijn vader voelde zich tenslotte op Kreta bedreigd door koning Minos. Maar hoe verlaat iemand een eiland zo ver van de kust? Bovendien waar zou Daedalus zich thuis voelen? Waar was hij met zijn verleden welkom? In Athene, zijn geboorteplaats, was hij ter dood veroordeeld, maar dat verhaal komt nog. Zo verbleef hij nu op Kreta. Hij dacht: 'Als ik door land en zee wordt ingesloten, blijft er alleen nog de mogelijkheid over om door de lucht te ontsnappen'. Het waren vogels die hem tot voorbeeld dienden, want die verstonden de kunst van het vliegen. En was de kunst voor deze Griekse beeldhouwer iets anders dan het nabootsen van de natuur? Hij plaatste veren op een rij, te beginnen met de grootste geleidelijk afdalend tot de kleinste, maakte gebruik van vlasdraad en om te voorkomen dat de lucht door de vleugels ging, kwam hij op het idee deze met was in te smeren. Icarus, zijn jonge zoon, keek toe, terwijl zijn vader bezig was het geheel te ontwerpen. Samen zouden ze de ontsnappingstocht ondernemen. Met grote ernst beval Daedalus Icarus zijn instructies op te volgen en vaderlijk vermaande hij ernstig: 'Denk erom dat je de middenweg neemt, mijn zoon, want als je te laag vliegt, worden de vleugels zwaar door het zeewater; als je te hoog vliegt zal de hitte van de zon de was op en vervolgen onder je vleugels doen smelten. Laat je niet in de war brengen door sterrenbeelden, maar let op en laat ik je gids zijn. Kortom, houd het ware midden'. Zo sprak hij zorgzaam, want de Grieken waren o zo bang voor de hybris, de hoogmoed, want wie daartoe neigde zou gegarandeerd door de goden worden gestraft. Daarom houd het midden! Dat zullen we later terugvinden als grote wijsheid bij Aristoteles, als hij wijst op de deugd, die het midden weet te houden

tussen overmoed en lafheid. Mijn moeder kwam mij, staande voor het schilderij, ineens voor de geest met haar vermaning uit een ver verleden, toen zij mij als kind verbood de uitdrukking ‘de deugd in het midden’ te gebruiken, want zei ze: ‘dat heeft te maken met de kruisiging van Jezus, die zelf in het midden hing’. Gedachten staan nooit stil, en zeker niet bij het beschouwen van en het trachten door te dringen in de zeggingskracht van een schilderij. Meteen was ik weer in het schilderij bij vader en zoon in het luchtruim. Daedalus had zijn zoon Icarus voor de onderneming nog gekust. Ja, Ovidius in zijn *Metamorfoses* is soms heel uitvoerig en juist hij heeft zoveel invloed gehad op de latere kunstenaars vooral die der renaissance, wanneer zij Griekse en Romeinse mythen en sagen uitbeelden. De vader ging voorop en waakte ervoor dat zoonlief het juiste midden hield, zodat herders, vissers, en boeren even hun werk staakten, toen die twee overvlogen. Ja, zo geeft Ovidius het weer en zie daar op het schilderij van Breugel heel opvallend, een visser, een herder en een ploegende boer, die niets opmerken van wat er gaat gebeuren, dat geeft hier toch wel te denken! En vlakbij de visser in de boom treffen wij ook nog een patrijs aan.³¹ Het moet in de buurt van het eiland Samos zijn geweest, dat Icarus ineens zijn vader uit het oog verloor en moed vatte en in eigen kracht hoger en hoger ging vliegen, zodat de zon, die niet anders kon dan haar werk doen, de was op, tussen en onder de vleugels, deed smelten. Het was de hoogmoed die de jongen deed zinken, belanden in het water en een onontkoombare dood deed sterven. De Icarische Zee houdt de herinnering aan Icarus levend, zoals ook het eilandje Icaria, ten Westen van Samos.³²

Was dit enkel jeugdige hoogmoed? Ja, daar houdt wel het denken van velen op, want het vervolg is jammer genoeg niet algemeen bekend; en dat nu juist bewijst dat de hoogmoed veel dieper verscholen zit en veel algemener is dan wij dikwijls denken. Ik dacht aan het vervolg, want hoe is het met de vader afgelopen?

---

³¹ Toch gaat J.H. van den Berg in zijn uitvoerige en onderhoudende bespreking van dit schilderij te ver als hij daarin ziet het afscheid nemen van de vier oerelementen: water, lucht, aarde en vuur, zie: *Het menselijk lichaam. Een metabletisch onderzoek*, Deel II, *Het verlaten lichaam*, 2^e dr., Nijkerk 1961, p. 11-28.

³² Ovidius, Boek VIII.

De val van Daedalus van Ovidius

De Grieks-Romeinse mythen en sagen zijn dikwijls diep en leerzaam. Voor velen is het verhaal van Daedalus daarmee uit, maar de oorzaak van de ondergang van Icarus is veel algemener en zit veel dieper dan we denken. Daarom terug naar de dood van Daedalus.

Als liefdevolle vader deed Daedalus alles om te zorgen dat zijn zoon eervol begraven werd. Toen hij bezig was het graf te delven voor zijn zoon, keek een praatgrage patrijs hem aan en uit alles bleek dat de vogel hooggestemd was. Kwam de patrijs ook niet voor op het schilderij *De val van Icarus* van Breugel? Ja, daarop is zij te vinden. De patrijs zong dat het een lieve lust was en maakte zich soms los van de grond, ach, een hoogvlieger zou deze vogel nooit worden. Nog niet zolang geleden was deze patrijs ter wereld gekomen. Het precieze moment van haar geboorte kon worden aangegeven. En hier geldt niet wie was er eerder de patrijs of haar ei, want na een genadeloze daad van Daedalus, was de patrijs ontstaan als uit het niets in volwassen gedaante. Ineens was daar een fladderende vogel komen opdagen. Dit had namelijk alles te maken met zijn neef en oomzegger, Talus.

Daedalus' zus had haar zoon Talus bij haar broer in de leer gedaan, want was Daedalus niet bewonderenswaardig door zijn talrijke uitvindingen? Wie overtrof hem in kennis en kunde? Ja, een broer om waarlijk trots op te zijn. Als leerling van zijn oom deed neef Talus het uitzonderlijk goed. Zou deze leerling zijn leermeester ooit niet gaan overtreffen? Met deze voor Daedalus angstaanjagende vraag matte hij zich in het verborgene af. Het maakte hem onzeker, daarna angstig en vervolgens kon hij de gedachte niet meer van zich afzetten. Eens vroeg de jonge Talus zich af hoe hij hout vaneen kon krijgen op de meest nette manier, want hij wilde het hout zoveel mogelijk in goede staat laten voor verwerking. Toen hij eens op een avond bij zonsondergang aan de zee kant tussen het water en het strand een vis vond, die daar al heel lang had gelegen, want wat er nog enkel van restte, was voornamelijk de graat, ging hem ineens een licht op. Daar reikte de natuur hem het voorbeeld aan van de zaag; en daarvan zou hij de uitvinder worden. Vol enthousiasme toonde hij zijn oom het voorwerp dat tot het maken van ongekende houten planken instaat was. Die vondst was veelbelovend. Het was al moeilijk voor oom om te merken dat zijn neef tot nog

wonderbaarlijkere dingen instaat was te ontwerpen dan hij, maar dit scheen hem onverdraaglijk toe. Daedalus werd zo jaloers op zijn neef, dat hij de jonge Talus van de burchtheuvel stootte, de diepte in. De jeugdige uitvinder was volgens hem morsdood, zodat hij voorgoed van hem af zou zijn. Geen haan zou er meer naar kraaien, niet beseffend dat er ook nog andere vogels zijn. Nooit had hij kunnen vermoeden, dat de beschermvrouw van de wetenschap, Pallas Athene, Talus, zijn neef, opving en hem veranderde in een patrijs. Een vogel die voortaan tot de verbeelding spreekt voor ieder die weet heeft van Daedalus' afschuwelijke daad. Het opvallende immers van deze vogel is, dat hij nooit hoog vliegt en ook niet hoog in een boomtop zijn nest maakt, maar net boven de grond scheert en zijn eieren legt in of onder heggen. De reden daarvan is de enorme val die zijn oom hem bezorgde en waarvoor hij voortaan altijd waakte om niet hoog te vliegen.

Hoogmoed is niet enkel te vinden bij de jonge mens, maar niet minder bij de volwassene. Hoe heette ook weer de vader van Icarus? O, dus hoogmoed is genetisch bepaald! Zou iemand dat nu werkelijk geloven?

Hoogmoed hier, hoogmoed daar; hoogmoed overal

Is niet de meest geprezen tragedie uit de Griekse oudheid *Prometheus-geboeid* van Aeschylus (ca. 525-ca.456)? Ofschoon er in deze tragedie zelfs weinig actie plaatsvindt en de karaktertekening ook maar summier is, zien toch schijnbaar velen zich getekend in deze held, die moet lijden voor het menselijke geslacht. Voordat Aeschylus tot deze tragedie kwam, deden al vele mythen over Prometheus de ronde. Zo was hij in elk geval op de toekomst gericht, want zijn naam betekende: hij die vooruitziet. Hij was een weldoener der mensheid, want toen Zeus besloten had de wereld door water te doen vergaan, vertelde hij aan zijn zoon Deucalion het goddelijke plan door en raadde hem aan een schip te bouwen om zo aan de ramp te ontkomen. Deucalion volgde zijn vaders plan en bleef samen met zijn vrouw Pyrrha gespaard. Hun schip landde, toen het water gestaag ging dalen, op de Parnassus, de berg gewijd aan Apollo en de Muzen, en ook aan Dionysus. Na de watervloed zou Prometheus de mens hebben gevormd uit aarde en water.